

Janusz Lemański

Uniwersytet Szczeciński

janusz.lemanski66@wp.pl

ORCID: 0000-0002-1512-997X

DOI: <https://doi.org/10.12775/BPTh.2026.011>

19 (2026) 2: 221–233

ISSN (print) 1689-5150

ISSN (online) 2450-7059

Juda i Samaria po wygnaniu babilońskim: między mitem i historią

Judah and Samaria after the Babylonian Exile: Between Myth and History

Streszczenie. W artykule przeanalizowane zostały najpierw dane historyczne dotyczące upadku Samarii, a następnie badania archeologiczne, które wykluczają całkowitą depopulację tego regionu i pozbawienie go jego izraelskiej tożsamości. Samaria pozostała tożsamościowo: etnicznie i religijnie izraelska i sytuacja ta przetrwała do czasów perskich. W tym okresie – po wygnaniu babilońskim – to ona nadawała się lepiej na centrum administracyjne dla nowej władzy niż zniszczona i pozbawiona większej liczby ludności Judea. Współczesne badania nad powstaniem Tory powalają sądzić, że to właśnie w Samarii, a nie w Judei rozpoczął się proces kompilowania tradycji tożsamościowych (patriarchowie, dawne sanktuaria, exodus), a dzięki współpracy elit z północy i południa udało się stworzyć akceptowalną dla obu wspólnot wersję tego dzieła (Pięcioksiąg pre-Samarytański), która przetrwała do czasu rozejścia się obu wspólnot (druga połowa II wieku przed Chr.).

Abstract. The article analyzes historical data regarding the fall of Samaria, and ten archaeological research that excludes the complete depopulation if this region and its deprivation of its Israeli identity. Samaria remained ethnically and religiously Israelite and this situation persisted until the Persian times. At that time – after the Babylonian exile – it was better suited as an administrative center for the new government than Judea, which was destroyed and depopulated. Modern research on the origins of the Torah suggests that it was in Samaria, not in Judea, that the process of compiling the identity traditions began (patriarchs, ancient sanctuaries, exodus), and thanks to the cooperation of the elites from the north and south, it was possible to create a version of this work acceptable to both communities (pre-samaritan Pentateuch), which survived until the two communities separated (second half of the 2nd century BC).

Słowa kluczowe: Judea i Samaria, historia i archeologia, współpraca, Pięcioksiąg

Keywords: Judea and Samaria, history and archaeology, cooperation, Pentateuch

W efekcie tzw. wojny syro-efraimskiej (735–732 przed Chr.) królestwo Izraela utraciło znaczną część swoich terytoriów na północy (Galilea) i na północnym wschodzie (Gilead). W jego granicach zostało jedynie terytorium Efraima, określane mianem Samarii. Ten stan rzeczy nie przetrwał jednak długo i w wyniku kolejnej asyryjskiej kampanii wojskowej upadła również i ta prowincja (722 przed Chr.). Rzeczą powszechnie znaną była asyryjska praktyka wysiedlania z podbitych terytoriów jej mieszkańców. Na przełomie 722/721 roku przed Chr. doszło jednak do zmiany na asyryjskim tronie, a tego rodzaju momenty zawsze wiązały się z chwilowym rozchwianiem stabilności rozległego imperium, co stawia pod znakiem zapytania kwestię zdolności nowego władcy do dokonania masowej deportacji mieszkańców Samarii. Mimo wszystko przed długim czasem w badaniach nad tym okresem w dziejach Izraela obowiązywał konsensus i badacze przyjmowali za pewnik, że izraelska ludność Samarii została przesiedlona, a na jej miejscu Asyryjczycy osiedlili ludność o innej proveniencji. Takie założenie miało potem swoje dalsze konsekwencje. Kiedy podobny los w latach 597–987 przed Chr. spotkał Judę, której ludność nie została jednak całkowicie wywieziona, a po upadku Babilonii część deportowanych elit mogła powrócić do ojczyzny, zakładano, że to właśnie te elity z duchowym centrum w Jerozolimie były odpowiedzialne za odbudowanie, nowej „izraelskiej” tożsamości narodowej i stworzenie odzwierciedlających ją tekstów biblijnych (Pięcioksiąg, historia deuteronomistyczna; 1–2 Krn). Ten konsensus w XXI wieku uległ jednak zmianie. Powodom tej zmiany chcemy przyjrzeć się w poniższym artykule.

1. Upadek Samarii

Pierwszy problem, który napotykają historycy, polega na tym, że nie można być do końca pewnym, który z władców asyryjskich położył kres istnieniu resztek królestwa Izraela. Znajdujemy bowiem wzmiankę o tym, że zdobywcą Samarii był Salmansar V (726–722 przed Chr.; biblijny Salmanassar). Ten fakt wydaje

się potwierdzać zarówno relacja biblijna (2 Krl 17,3–6), jak i *Kroniki babilońskie* 1, w których czytamy, co następuje:

On the twenty-fifth day of the month Tebet Shalmaneser (V) ascended the throne in Assyria <and Akkad>. He ravaged *Samaria* (^{uru}Šá-ma/ba-ra-‘-in). The fifth year: Shalmaneser (V) died in the month Tebet. For five years Shalmaneser (V) ruled Akkad and Assyria. On the twelfth day of the month Tebet Sargon (II) ascended the throne in Assyria (Grayson 1975, 73; por. Weippert 2010, 300–301).

Użyte tu słowo *hepû* może mieć sens zarówno „spustoszyć”, jak i „zniszczyć”. W *Kronikach* w praktyce oznacza ono jednak najczęściej podbicie jakiegoś terytorium lub miasta (Grayson 1975, 69–87; por. Weippert 2010, 296–297 przypis 1). Interpretacja ^{uru}Šá-ma/ba-ra-‘-in jako *Šāmirīna* (w sensie Samaria; Weippert 2010, 297 przypis 2) lub *Šabara’in* (Sefarwaim; por. 2 Krl 17,24; 18,34; 19,13; Iz 36,19; 37,13 lub Sibraim por. Ez 47,16) jest jednak nadal przedmiotem dyskusji (Weippert 2010, 297 przypis 3).

Powyższa niepewność jest istotna, gdyż potem zasługę tę przypisuje sobie w swoich *Kronikach* następca Salmansara, Sargon II (721–705 przed Chr.):

In the Begin[ning of my Reign (*reš šarrūti*, 722 przed Chr.) when I took (my) [seat on the royal throne and was crowned with a lordly crown, the Sama]rians, [who agreed with (another) hostile kings not to continue their slavery and not to deliver tribute and who started hostility in the strength of...who b]ring about my triumph, [I fought] w[ith them and completed their defeat. 27280 (or 27290) people, who lived therein, with their chariots, I] carried off (as) spoil. 50 chariots (for) my royal bodyguard [I mustered from among them and the rest of them I settled in the midst of Assyria (= Assyria proper). The city of Samaria I re[settled and made it greater than before. People of the lands conquere]d by my own hand (=by myself) I brought there. My courtier I placed over them as governor and duties and [tax I imposed upon them as on Assyrians (Tadmor 1958, 34).

Teksty dotyczące początku panowania Sargona są mocno uszkodzone. Relacje o podboju Samarii można jednak doprecyzować na podstawie trudnej do datowania *Pryzmy z Kalhu*, nazywanej też *Inskrypcją z Nimrud* (Gadd 1954, 179–180, col. IV, 11.37–39; trans. Becking 1992, 28–30; TUAT I, 379; Fuchs 1994, 88, l. 16; Weippert 2010, 301–302). Skrybowie opisujący te fakty w różnych pojedynczych tekstach wybierają różne słowa na opisanie działań podjętych wobec miasta i jego mieszkańców: *lamû* (*to surround, hem in, or besige*; tzw. *The Great*

Summary Inscription/Die Grosse Prunkinschrift; por. Luckenbill 1926 § 55; trans. Fuchs 1994, 197, l. 23; Becking 1992, 26); *s/šapānu* (to devastate, flatten or level [as if by flood]); tzw. *The Bull Inscription/ Die Inschrift aus den Stierkolossen* por. Luckenbill 1926 § 92; trans. Fuchs 1994, 63, l. 21; Becking 1992, 33: *to usurp*); *kašādu* (to conquer in *Great Summary Inscription*; por. Luckenbill 1926 § 2; trans. Fuchs 1994, 197, l. 21); *rābu* (to shake, make tremble; tzw. *The Cylinder Inscription* por. Luckenbill 1926 § 118; trans. Fuchs 1994, 34, l. 19; Becking 1992, 32: *to subjugate*); *šalālu* (to carry off, plunder [people or property] tzw. *The Small Summary Inscription/ Die Kleine Prunkinschrift*; por. Luckenbill 1926 § 80; ANET, 285; trans. Fuchs 1994, 76, l. 15; Becking 1992, 27–28: *to plunder*). Wspomniana *Inskrypcja z Nimrud* sugeruje jednak odmienne aktywności niż wskazane powyżej teksty. Według niej Sargon „walczył przeciwko miastu” (*maḥāšu*) i wywiozł jego mieszkańców oraz dobra jako łup (*manû*), po czym zasiedlił je innymi podbitymi ludami, powodując wzrost liczby ludności. Użyta tu terminologia i podane liczby nie pozwalają jednak na wyciągnięcie wniosku o całkowitym zniszczeniu Samarii (por. Tappy 2019, 149–150), co zwykle przyjmuje większość badaczy, a czemu zaprzeczają dane archeologiczne (Tappy 2019: 187: „Few traces of such a rebuilding efforts have appeared in the depositional history of Samaria, apparently owing to the minimal destruction of the site by the Assyrians when they first ‘conquered’ the city”). Nie wynika z niej również to, że samo miasto zostało zniszczone, choć oznaki zniszczeń znajdowane są w jego otoczeniu. Archeolodzy potwierdzają również fakt, że w okolicach tych powstały nowe osiedla o wyraźnie rolniczym charakterze, ale bez charakterystycznych czteroizbowych domów, typowych dla izraelskiej architektury, co może sugerować napływ obcej kulturowo ludności (Itach 2018, 66–68).

Praktyka przesiedlania podbitych ludów poświadczona jest w Asyrii począwszy od XIII wieku przed Chr., a swoje apogeum osiągnęła za panowania Tiglet-pileasara III (744–727 przed Chr.; Frahm 2025, 152–154). Relację o deportacji dokonanej przez Sargona potwierdza również autor biblijny (2 Krl 17,6.23–24; na temat relacji biblijnej por. Kahn 2019; Levin 2019), wskazując też miejsce wysiedlenia („do Chalach, nad Chabor – rzekę Gozanu, i do miast Medów” [2 Krl 17,6b]). To region, w którym, jak podają asyryjskie kroniki, znajdowała się nowa stolica Sargona, Dur-Szarrukin (Frahm 2025, 155).

Dylemat dotyczący tego, który z dwóch władców w istocie położył kres istnieniu Samarii, badacze często rozwiązują hipotezą o dwóch podbojach (Sal-mansar V: 723 przed Chr.; Sargon II 720 przed Chr.; Grabbe 2007, 149). Nie przez wszystkich jest ona jednak podzielana (Tetley 2002, 59–77). Najważniejsze

jest jednak to, że badania archeologiczne nie potwierdzają w żaden sposób ani opinii o całkowitym zniszczeniu miasta, ani tej o masowej deportacji, co można by wnioskować na podstawie zarówno wypowiedzi autora biblijnego, jak i relacji o dokonaniach Sargona II (Grabbe 2007, 149–150). Ponadto, jak wspomnieliśmy na początku, Sargon obejmując tron, jako uzurpator, musiał zmierzyć się z szeregiem buntów, których uśmierzenie zajęło mu co najmniej dwa lata (Roux 1998, 262; Weippert 2010, 297; Itach 2018, 66) i problematycznym pozostaje przekonanie, że byłby w stanie w tym okresie dokonać takiej operacji deportacyjnej. Sama liczba podana w *Kronice* (27.280/90) odpowiada zresztą w praktyce około 10% populacji (Frevel 2018, 277), a to oznacza, że Samaria, wpadając w orbitę zależności od Asyrii, nie została wyludniona i nie utraciła swojej izraelskiej tożsamości. Niewątpliwie wielu jej mieszkańców poniosło śmierć w wyniku operacji militarnych, a wielu też uciekło w poszukiwaniu ocalenia do sąsiedniej Judei (Finkelstein 2013, 154–155).

2. Samaria po upadku

W literaturze tematu z końca XX wieku i na początku XXI wieku, większość badaczy wyrażała opinię o całkowitym zniszczeniu pozostałości królestwa Izraela w 722 roku przed Chr., depopulacji Samarii, zasiedleniu jej obcymi grupami etnicznymi i wprowadzeniem na tych terenach obcych kultów (por. 2 Krl 17,23–34). W konsekwencji przyjmowano za pewnik, że nastąpiła całkowita kulturowa i religijna przemiana tego regionu. Jak jednak zauważyliśmy, cytowany powyżej opis tego, co zaszło na przełomie 722/21 roku przed Chr., nie pozwala wysnuwać aż tak daleko idących wniosków.

Tymi zagadnieniami zajął się w swojej pracy naukowej Gary N. Knoppers. Wyniki swoich badań zebrał w *opus magnum* opublikowanym w 2013 roku (Knoppers 2013; potem też Knoppers 2019). Według niego i dziś już także wielu innych badaczy, archeologiczne i tekstualne świadectwa zaprzeczają temu, by kulturowe i religijne dziedzictwo Izraela zostało w wyniku inwazji asyryjskiej na Samarię zniszczone (Knoppers 2006, 268–273; 2013, 26–41). Dane archeologiczne świadczą wyraźnie o tym, że zarówno w okresie asyryjskiej, jak i potem, podczas perskiej dominacji istniała kulturowa i religijna kontynuacja, co pozwala wnioskować, że mieszkańcy tego regionu w większości nadal byli Izraelitami. Również analiza ksiąg biblijnych (1–2 Krl; 1–2 Krn) pozwala sądzić, że ich judzcy autorzy byli świadomi takiej kontynuacji w sąsiedniej Samarii (Knoppers 2013,

45–101) i – w oparciu o tę świadomość – po zajęciu tych terenów przez Jozjasza, mogli budować swoją koncepcję tożsamościowej identyfikacji z dziedzictwem dawnego Izraela (Adamczewski 2021a, 14–26; 2021b, 481–500; Ben Zvi 2024, 169186; Ristau 2024, 243–258). Faktem jest również to, że północny kult JHWH był nadal kontynuowany w Samarii (2 Krl 17,27–28), a Betel (Knauf 2006, 293) i Dan (Jericke 2013, 135), choć może w nieco okrojonej formie, nadal stanowiły ważne centra z nim związane. Jak pisze o tym Crawford (2024, 370): „In other words, the northern cult was Yahwistic, not a hybridized Assyrian cult...and north remained fundamentally Israelite in character”. To ten stan rzeczy zdecydował o tym, że po upadku Asyrii judzki król Jozjasz podjął starania o religijne i terytorialne „zjednoczenie” Judy i Izraela, odzyskując terytoria od Betel aż po Megiddo (2 Krl 23,15–20.29). Dzięki poczuciu religijnej i etnicznej wspólnoty z mieszkańcami północy, wspierające go środowisko deuteronomistyczne mogło przedstawić ideę zjednoczonej monarchii z czasów Dawida i Salomona (dyskusję na temat historyczności tej idei por. Grabbe 2007, 112–13; Frevel 2018, 136.147–148), a po wygnaniu Kronikarz mógł stworzyć swoją wizję „wspólnego dziedzictwa” pomiędzy północą i południem (Knoppers 2013, 14). Wszystko to było możliwe, gdyż w okresie perskiej dominacji różnice kulturowe i religijne pomiędzy Samarią i Judeą były niewielkie i można ten fakt określić, posługując się słowami Knoppers’a (2013, 102), jako „a distinction without a diffence”.

3. Samaria i Judea w okresie perskim

Trzeba zauważyć, że na początku epoki perskiej mieliśmy sytuację, w której z jednej strony istniała dobrze prosperująca, niezdewastowana i niewyludniona Samaria, a z drugiej znajdująca się w zupełnie odmiennej sytuacji Judea (Lipschits 2005, 214–215; Lemański 2020, 189). Dla Persów region ten był ważny o tyle, o ile znajdował się na ważnym szlaku komunikacyjno-handlowym i stanowił zagłębie produkujące żywność (Lemański 2020, 195). Po reformach dokonanych przez Dariusza I Hystapsesa (522–486 przed Chr.) region stał się częścią rozległej satrapii określanej mianem „Zaeufratii” (*Abar Nahara*), rozciągającej się od rzeki Eufrat aż po granice Egiptu i podzielonej na mniejsze oraz cieszące się względną autonomią jednostki administracyjne. Wśród nich znalazły się również Samaria i Judea (Llewellyn-Jones 2022, 154–155). Nie ulega wątpliwości, że zniszczona przez Babilończyków Jerozolima, mimo odbudowanej w latach 520–515 przed Chr. świątyni, nie stanowiła dla Persów atrakcyjnego i adekwatnego centrum

administracyjnego. O wiele lepiej do tej roli nadawała się sąsiednia Samaria. Judea była dla Persów z kolei głównie regionem rolniczym i jej reurbanizacja niekoniecznie leżała w kręgu ich zainteresowań. Sytuacja uległa zmianie dopiero wraz z odbudowaniem w połowie V wieku przed Chr. murów miasta. Faktem jest, że Samarytanie – mając już prawdopodobnie swój własny ośrodek kultu w Betel i Garizim (Blenkinsopp 2003, 93–107; Magen 2007, 157–211) – uznawali jednocześnie znaczenie Jerozolimy jako ważnego ośrodka religijnego i wyrazili wolę niesienia pomocy przy jego odbudowie. Zostali jednak odrzuceni przez przedstawicieli tzw. *Gola* (Ezd 4,1–5). Mimo tego rodzaju zatargów nadal jednak istniały silne więzi pomiędzy obiema społecznościami (Lemański 2020, 199–200).

Jest wysoce prawdopodobne, że prominentną rolę w tych relacjach mogli odegrać kapłani z rodu Aarona. W tekstach biblijnych łatwo znaleźć zarówno pozytywne, jak i negatywne odniesienia do tej postaci i linii kapłańskiej związanej z jej imieniem. Z ich analizy wyłania się najpierw fakt, że grupa ta zaczęła odgrywać ważną rolę dopiero po wygnaniu babilońskim. Wyraźnie ujawnia się też początkowy konflikt o wpływy z tzw. Sadokitami oraz Lewitami (Spencer 1992, 1–6). Pozytywny obraz Aaraonidów i ich dominująca rola po wygnaniu babilońskim, to głównie efekt redakcji kapłańskiej Pięcioksięgu. Samych przedstawicieli tej grupy łączy się z jednym z ośrodków religijnych z północy (najczęściej z Betel; dyskusję na ten temat por. Blenkinsopp 2009, 149–152), co może tłumaczyć generalnie ekumeniczny i otwarty na innych charakter tekstów kapłańskich Pięcioksięgu (Schmid 2023, 543–568). Niewykluczone, że właśnie to środowisko odgrywało dominującą rolę w pozytywnych relacjach mieszkańców Samarii i Judei, tworząc podstawy dla współpracy w tworzeniu wspólnej tożsamości (na temat zmiany w rozumieniu pojęcia „Izrael” por. Lemański 2021, 121–127).

4. Pięcioksiąg – jako przykład współpracy Samarytan i Judejczyków

Wraz z definitywnym odrzuceniem, dominującej przez znaczną część XX wieku, teorii Wellhausen na temat czterech źródeł/dokumentów składających się na obecny Pięcioksiąg, degradacji uległa również teza o wyłącznie jerozolimskim i judzkim pochodzeniu Tory. Według powielanej przez wiele dekad opinii, ta ostatnia, powstała w Judei jako kompilacja/zbiór różnych źródeł połączonych przez tzw. „final redactor” (Noth 1948). Ten mechaniczny model tworzenia Tory

ustąpił z czasem na rzecz koncepcji podkreślającej większy wpływ kolejnych redaktorów na obecny kształt tego dzieła i złożoność samej redakcji Pięcioksięgu (Otto 2001, 1–31; Shectman, Baden 2009; Giuntoli, Schmid 2015; Gertz, Levinson 2016; Freidenreich 2024). Nade wszystko jednak to nowe podejście w wyjaśnianiu powstania Tory wraz z powiększonym zasobem danych archeologicznych i historycznych pozwoliło badaczom dojść do wniosków, które dobrze oddaje podsumowanie dokonane przez Christophe Nihan’a:

In light of our review above, we may consider the classic view – according to which the Pentateuch was composed for Judeans mainly, if not exclusively, before being adopted later by Yahwists in Samaria – to be unsatisfactory from a historical perspective (Nihan 2007, 191).

W istocie w Pięcioksięgu zwraca uwagę z jednej strony brak jakiegokolwiek wzmianki o Jerozolimie, a z drugiej obecność licznych wypowiedzi zawierających wyraźną akceptację północnych tradycji związanych z Sychem, Betel czy Garizim (Bergsma, Morrow 2023; Lemański 2025, 659–683). Wspomniany już Christophe Nihan (2007, 191–223), analizując kwestię „akceptacji” sanktuarium z Garizim w procesie tworzenia Tory, wyciąga następujący wniosek:

The various passages in Deuteronomy and Joshua describing a covenant ceremony in or near Shechem do not represent an ancient Northern tradition, as was usually assumed during the 20th century, but correspond to several attempts to acknowledge Samaria’s religious and political role at the time of the Torah’s composition (Nihan 2007, 223).

To ważne spostrzeżenie, ale pozostające nadal w orbicie poglądów, że Tora powstawała głównie w Judei. Tymczasem nowsze badania oparte na porównaniu tekstu masoreckiego i tzw. Pięcioksięgu Samarytańskiego z tekstami z Qumran pozwalają na dotarcie to wersji Tory, określanej mianem Pre-Samarytańskiej (Tov 2001, 80–100; Crawford 2024, 367–383; Kartveit 2024, 385–402). Na tej podstawie coraz częściej przyjmuje się fakt, że ta przedmasorecka wersja Tory była wspólnym dziełem Samarytan i Judejczyków, a nawet, że powstawała początkowo głównie w Samarii, a nie w Judzie. Dopiero rozejście się obu wspólnot, prawdopodobnie spowodowane wrogimi wobec Samarytan poczynaniami Jana Hyrkana w drugiej połowie II wieku przed Chr. (Frevel 2018, 397) i zniszczenie przez niego sanktuarium w Garizim spowodowało zmiany w tym wspólnym

tekście Tory (Knoppers 2011, 507–531). Wspominany już Gary Knoppers proponuje dwa zasadnicze wnioski:

The two Pentateuchs are very similar. Book by book, chapter by chapter, sentence by sentence, and clause by clause, the two works are very close. (Knoppers 2011, 513)

The fact that the Pre-Samaritan texts were found among the Dead Sea Scrolls means that some of the specific features that were formerly ascribed to the Samaritans Pentateuchs turn out to be nonspecific to the Samaritans. Rather, these particular texts evidently belong to the common patrimony of Judeans and Samaritans in the last centuries BCE”. (Knoppers 2011, 523)

Tę opinię powyższy badacz potwierdza również w swoim *opus magnum*, pisząc o Pięcioksięgu jako „major point of commonality between the two communities” (Knoppers 2013, 178) i „common patrimony from time before the relations between the Judeans and Samaritans become seriously aggravated in the last two centuries BCE” (Knoppers 2013, 188).

Wielu innych badaczy również wskazuje na te części Pięcioksięgu, które mogą odzwierciedlać ich pochodzenie z Północy i być śladem kooperacji pomiędzy obiema wspólnotami lub wręcz stanowić rodzaj kompromisu. Wśród nich wymienia się opowieść o Józefie, złotym cielcu, wskazuje na niektóre charakterystyczne cechy w tekstach kapłańskich (Houston 2014, 311–334), starszą lekcję z „Garizim” Pwt 27,4 zamiast masoreckiego „Ebal” będącego wyrazem antysamarytańskiej polemiki czy wreszcie na czas przeszły (*past tens*) rdzenia *bħr* w deuteronomistycznym nakazie centralizacji. Ich zdaniem wszystko to są ślady wersji Tory sprzed konfliktu pomiędzy obiema wspólnotami. Można do tego dodać interpretację prawa dotyczącego ołtarza z Wj 20,24–26 jako formę ustępstwa wobec sąsiadów z Samarii i ich ośrodka religijnego w Sychem lub akcent położony w Rdz 37–50 na fakt, że Juda nie może przetrwać bez Józefa (Hensel 2016, 179–187).

Wnioski

Co jest zatem faktem, a co mitem w temacie relacji pomiędzy Samaria i Judeą w okresie po wygnaniu babilońskim? Mitem, w potocznym tego słowa znaczeniu, jest niewątpliwie przekonanie o całkowitej depopulacji Samarii po roku 721 przed Chr. i zasiedlenie jej wyłącznie przez obce elementy etniczne i kultu-

rowe. Samaria – jak pozwalają dowieść tego dane archeologiczne – zachowała swoją izraelską tożsamość kulturową i religijną. Badania nad powstaniem Tory (zwłaszcza tzw. Pięcioksiąg przed-samarytański) pozwalają obalić kolejny mit o tym, że jej twórcy pochodzili jedynie z Judei i tam też ona została stworzona. Obecność wielu elementów tradycji religijnej z północy (m.in. Sychem, Garizim; Józef) i zarazem brak wyraźnego akcentu na centralne znaczenie Jerozolimy oraz znajdującą się w niej świątynię wskazują raczej na tendencje do współpracy pomiędzy mieszkańcami obu sąsiadujących ze sobą prowincji (Samaria i Judea) w okresie perskiej dominacji. Pozwalają nawet sądzić, że sama Tora swoje korzenie ma właśnie w Samarii, a nie w Judei i jej akceptacja w wersji przyswajalnej dla obu wspólnot była efektem pewnego kompromisu, który pozwalał samym czytelnikom zdecydować, gdzie „szukać ... miejsca, które wybierze sobie JHWH” (por. Pwt 12,5).

Bibliografia

- Adamczewski, Bartosz. 2021a. “Abraham and Sanballat.” *Old Testament Essays* 34/1: 14–26.
- Adamczewski, Bartosz. 2021b. “The Roles of Gerizim and Jerusalem in the Israelite Heptateuch Genesis-Judges.” *Revue Biblique* 128/4: 481–500.
- Ben Zvi, Ehud. 2024. “Chronicles and the Concept of the ‘Twelve Tribes of Israel.’” In *The Formation of Biblical Texts. Chronicling the Legacy of Gary N. Knoppers*, eds. Deirdre N. Fulton, Kenneth A. Ristau, Jonathan S. Greer, Margarete E. Cohen. *Forschungen zum Alten Testament* 176: 169–186. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Bergsma John S., Morrow Jeffrey L. 2023. *Murmuring Against Moses. The Contentious History and Contested Future of Pentateuchal Studies*. Steubenville: Emmaus Academic.
- Becking, Bob. 1992. *The Fall of Samaria: An Historical and Archaeological Summary*. Leiden: Brill.
- Blenkinsopp, Joseph. 2003. „Bethel in the Neo-Babylonian Period.” In *Judah and the Judeans in the Neo-Babylonian Period*, eds. Oded Lipschits, Joseph Blenkinsopp: 93–107. Winona Lake: Eisenbrauns.
- Blenkinsopp, Joseph. 2009. *Judaism. The First Phase. The Place of Ezra and Nehemiah in the Origins of Judaism*. Grand Rapids – Cambridge: Eerdmans.
- Crawford, Sidnie White. 2024. „The Samaritan Pentateuch and the Masoretic Pentateuch: More Evidence for a Common Ancestor from their Scribal Practices.” In *The Formation of Biblical Texts. Chronicling the Legacy of Gary N. Knoppers*, eds. Deirdre

- N. Fulton, Keneth A. Ristau, Jonathan S. Greer, Margarete E. Cohen. *Forschungen zum Alten Testament* 176: 367–383. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Finkelstein, Israel. 2013. *The Forgotten Kingdom: The Archeology and History of Northern Israel* (Atlanta: Society of Biblical Literature).
- Frahm, Eckart. 2025. *Asyria. Powstanie i upadek pierwszego imperium w historii świata*. Tłum. Radosław Kot. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- Freidenreich, Aaron. 2024. *Mutual Influence in Priestly and Non-Priestly Pentateuchal Narratives*. *Forschungen zum Alten Testament* 2. Reihe 153. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Frevel, Christian. 2018 wyd. 2. *Geschichte Israels*. Studienbücher Theologie. Stuttgart: Kohlhammer.
- Fuchs, Andreas. 1994. *Die In Schriften Sargon II. aus Khorsabad*. Göttingen: Cuvillier Verlag.
- Gadd, Cyril John. 1954. "Inscribed Prism of Sargon II from Nimrud" In *Iraq* 16: 179–180.
- Grabbe, Lester L. 2007 (reprint 2009). *Ancient Israel. What Do We Know and How Do We Know It?* New York – London: Continuum.
- Gertz, Jan C., Levinson, Bernard M., Rom-Shiloni, Dalit, Schmid, Konrad, eds. 2016. *The Formation of the Pentateuch*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Grayson, A. Kirk. 1975. *Assyrian and Babylonian Chronicles*. Text from Cuneiform Sources 5. Locust C Valley: J. J. Augustin.
- Giuntoli, Federico, Schmid, Konrad, eds. 2015. *The Postpriestly Pentateuch*. *Forschungen zum Alten Testament* 101. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Hensel, Benedikt. 2016. *Juda und Samaria: Zum Verhältnis zweier nach-exilischer Jahwismen*. *Forschungen zum Alten Testament* 110. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Houston, Walter J. 2014. "Between Salem and Mount Gerizim: The Context of the Formation of the Torah Reconsidered." *Journal of Ancient Judaism* 5: 311–334.
- Itach Gilad. 2018. "The Kingdom of Israel in the Eight Century: From a Regional Power to Assyrian Province." In *Archaeology and History of Eighth-Century Juda*, eds. Zev I Farber, Jacob L. Wright *Ancient Near Eastern Monographs* 23: 57–77. Atlanta: SBL Press.
- Jericke, Detlef. 2013. *Die Ortsangaben im Buch Genesis. Ein historisch-topographischer und literarisch-topographischer Kommentar*. *Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments* 248. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Kahn, Dan'el. 2019. "The Fall of Samaria" an Analysis of the Biblical Sources." In *The last Days of the Kingdom of Israel*, eds. Shuichi Hasegawa, Christoph Levin, Karen Radner. Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 511: 229–249. Berlin–Boston: De Gruyter.
- Kartveit, Magnar. 2024. "What the Pre-Samaritan Texts Can Tell Us About the History of the Pentateuch in the Hellenistic Period." In *The Formation of Biblical Texts*.

- Chronicling the Legacy of Gary N. Knoppers*, eds. Deirdre N. Fulton, Kenneth A. Ristau, Jonathan S. Greer, Margarete E. Cohen. *Forschungen zum Alten Testament* 176: 385–402. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Knauft, Ernst Axel. 2006. "Bethel: The Israelite Impact on Judean Language and Literature." In *Judah and Judeans in the Persian Period*, eds. Oded Lipschits, Manfred Oeming: 291–350. Winona Lake: Eisenbrauns.
- Knoppers, Gary N. 2006. "Revisiting the Samaritan Question in the Persian Period." In *Judah and the Judeans in the Persian Period*, eds. Oded Lipschits, Manfred Oeming: 265–289. Winona Lake: Eisenbrauns.
- Knoppers, Gary N. 2011. "Parallel Torahs and Inner-Scriptural Interpretation: The Jewish and Samaritan Pentateuchs in Historical Perspective." In *The Pentateuch: International Perspectives on Current Research*, eds. Thomas B. Dozeman, Konrad Schmid, Baruch J. Schwartz. *Forschungen zum Alten Testament* 78:507–531. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Knoppers, Gary N. 2013. *Jews and Samaritans. The Origins and History of Their Early Relations*. New York: Oxford University Press.
- Knoppers, Gary N. 2019. *Judah and Samaria in Postmonarchic Times*. *Forschungen zum Alten Testament* 129. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Lemański, Janusz. 2020. *Tora-Pięcioksiąg. Wprowadzenie w zagadnienia teologiczne i historyczno-krytyczne*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe US.
- Lemański, Janusz. 2025. „Jerozolima a kwestia powstania Pięcioksięgu.” *Collectanea Theologica* 94/4: 659–685.
- Levin, Christoph. 2019. "In Search of the Original Biblical Record of the Assyrian Conquest of Samaria." In *The last Days of the Kingdom of Israel*, eds. Shuichi Hasegawa, Christoph Levin, Karen Radner. Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 511: 251–264. Berlin–Boston: De Gruyter.
- Lipschits, Oded. 2005. *The Fall and Rise of Jerusalem: The History of Judah under Babylonian Rule*. Winona Lake: Eisenbrauns.
- Llewellyn-Jones, Lloyd. 2022. *Persowie. Epoka wielkich królów*. Tłum. Norbert Radomski. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- Luckenbill Daniel, David. 1926. *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, vol II. Chicago: The University of Chicago Press.
- Magen, Yitzhak. 2007. "The Dating of the First Phase of the Samaritan Temple on Mount Gerizim in Light of the Archaeological Evidence." In *Judah and the Jerusalem in the Fourth Century B.C.E.*, eds. Oded Lipschits, Gary N. Knoppers, Rainer Albertz: 157–211. Winona Lake: Eisenbrauns.
- Noth, Martin. 1948. *Überlieferungsgeschichte des Pentateuch*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Nihan, Christophe. 2007. "The Torah between Samaria and Judah: Shechem and Gerizim in Deuteronomy and Joshua." In *The Pentateuch as Torah. New Models for*

- Understanding Its Promulgation and Acceptance*, eds Garry N. Knoppers, Bernard Levinson: 187–223. Winona Lake: Eisenbrauns.
- Roux, Georges. 1998. *Mezopotamia*. Tłum. Beata Kowalska, Jolanta Kozłowska. Warszawa: Dialog.
- Shectman, Sarah, Baden, Joel S., eds. 2009. *The Strata of the Priestly Writings*. Abhandlungen zur Theologie des Alten und Neuen Testaments 95. Zürich: Theologische Verlag.
- Tadmor, Hayim. 1958. "The Campaigns of Sargon II of Assur. A Chronological-Historical Study." *Journal of Cuneiform Studies* 12: 22–40, 77–100.
- Tetley, M. Christine 2002. "The Date of Samaria's Fall as a Reason for Rejecting the Hypothesis of Two Conquests." W *Catholic Biblical Quarterly* 64: 59–77.
- Kaiser, Otto i in. 1984. *Texte aus der Umwelt des Alten Testaments*, t. I/4: *Historisch-chronologische Texte I*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn = TUAT.
- Otto, Eckart. 2001. "Forschungen zum nachpriesterschriftlichen Pentateuch." *Theologische Rundschau* 66: 1–31.
- Pritchard, James B. ³1969. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. Princeton – New Jersey: Princeton University Press = ANET.
- Ristau, Kenneth A. 2024. "One Nation Under David: An ideological Innovation in Chronicles." In *The Formation of Biblical Texts. Chronicling the Legacy of Gary N. Knoppers*, eds. Deirdre N. Fulton, Kenneth A. Ristau, Jonathan S. Greer, Margarete E. Cohen. *Forschungen zum Alten Testament* 176: 243–258. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Schmid, Konrad. 2023. "Judean Identity and Ecumenicity: The Political Theology of the Priestly Document." In *The Scribes of the Torah. The Formation of the Pentateuch in Its Literary and Historical Contexts*. Ed. tenze. *Ancient Israel and Its Literature* 45: 543–568. Atlanta: SBL Press.
- Spencer John R. 1992. "Aaron." In *The Anchor Bible Dictionary*, ed. David Noel Freedman. Vol. I: 1–6. New York: Doubleday 1992.
- Tappy, Ron E. 2019. "The Annals of Sargon II and the Archaeology of Samaria: Rhetorical Claims, Empirical Evidence." In *The last Days of the Kingdom of Israel*, eds. Shuichi Hasegawa, Christoph Levin, Karen Radner. Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 511: 147–187. Berlin–Boston: De Gruyter.
- Tov, Emanuel. ²2001. *Textual Criticism of the Hebrew Bible*. Minneapolis: Fortress Press – Assen: Royal Van Gorcum.
- Weippert, Manfred. 2010. *Historisches Textbuch zum Alten Testament*. Grundrisse zum Alten Testament 10. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.